

A JOGRENDSZEREK OSZTÁLYOZÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

PÉTERI Zoltán
professor emeritus (PPKE JÁK)

1.

A globalizáció jelszavával végbemenő folyamatok új kihívások elé állítják napjainkban a 19. század második felétől kezdődően a jogösszehasonlítás jelszavával rohamosan teret hódító nemzetközi mozgalom résztvevőit is. Nem csupán arról van szó, hogy a minden jogösszehasonlítás „nyersanyagát” jelentő idegen jogok alaposabb megismerésére a kommunikációs csatornák bővülésével új, korábban nem ismert lehetőségek nyíltak, ami szélesre tárja az utat az új információk szerzésének, összehasonlító elemzésének és gyakorlati felhasználásának új távlatai felé, hanem arról is, hogy a végbement változások kapcsán indokoltan kerülhet napirendre a jogösszehasonlítás több, alapvető jelentőségű kérdésének (így pl. a jogösszehasonlítás mibenléte, tárgya, célja, funkciói, módszerei, stb.) ismételt felvetése és ezek tekintetében egy új „communis opinio doctorum”, egy új paradigma megfogalmazása is.¹ Ezt különösen az a körülmény indokolja, hogy az utóbbi évtizedek folyamán egyrészt olyan új szereplők és új hatalmi tényezők léptek fel a nemzetközi gazdaság, politika és jog szférájában, amelyek – esetenként akár a Nyugat alkonyának spengleri vízióját is felidézve² – legalábbis megkérdőjelezzik a „centrum” és a „periféria” fogalmak, illetve a közöttük lévő viszony korábban egyetemes érvényűnek tekintett értelmezését, másrészt magának a jognak az újkortól kezdve a kialakult nemzeti államokhoz kapcsolódó fogalma világszerte olyan átalakuláson megy keresztül a magánszféra nemzetközi felértékelődésének hatására, hogy ez joggal ébreszthet kételyeket a nemzetközi jogösszehasonlításban korábban egyeduralgó Európa-centrikus szemlélet-és megközelítésmód fenntarthatóságát illetően.³

¹ H. MUIR WATT: Globalization and Comparative Law. In: M. REIMANN – R. ZIMMERMANN (eds.): *The Oxford Handbook of Comparative Law*. Oxford University Press, 2006. 580.

² SZMODIS J.: A nyugati jog alkonya? *Állam- és Jogtudomány XLVIII*, 2007. 69–97.; valamint PÉTERI Z.: Néhány megjegyzés „A nyugati jog alkonyá”-val kapcsolatban. In: *Jogösszehasonlítás. Történeti, rendszertani és módszertani problémák*. Budapest, 2010. 185.

³ P. GLENN: Comparative Legal Families and Comparative Legal Traditions. In: REIMANN–ZIMMERMANN i. m. 421.

Mindez természetesen az eddig megtett út, az eddig elért eredmények felmérésevel és kritikai számvetéssel is jár.⁴ Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy az új kihívásokra adandó válaszok keresése során a jogösszehasonlítás irodalmában is újabban már egyre inkább meghatározóvá válnak a leíró, pozitivisták megközelítésen túllépő olyan állásfoglalások, amelyeknek keretében gyakran fogalmazódnak meg az eddigi eredményekhez erős kritikával viszonyuló értékelések, sőt olykor szinte végletesen elutasító vélemények is. Mindez az elmúlt két évtized folyamán már számos komparatista jogászt késztetett arra, hogy – az ezzel szükségszerűen együttjáró eszmei-elméleti bizonytalanság felidézésével járó veszélyeket is vállalva – új, a korábbi célkitűzéseket és módszereket részben megkérdőjelező, részben azokon jelentősen túlmutató elképzeléseket, sőt konkrét javaslatokat fogalmazzanak meg a jogösszehasonlító mozgalom további útjára, közelebbi és távolabbi jövőjére vonatkozóan is.⁵

Az új kezdeményezések összegzéséhez és átfogó értékeléséhez – bár arra a közelmúltban már történtek kísérletek⁶ – ma még hiányzik a kellő történelmi távlat. Anynyi azonban már most is megállapítható, hogy a jogösszehasonlító tudomány eddigi eredményeit kritikusan szemlélő, illetve azokat elutasító vagy meghaladni kívánó törekvések többféle, egymástól gyakran jelentősen eltérő, sőt ellentétes irányultságú megközelítést jeleznek. Közöttük a választóvonal – jellegük alapján – egyes megfigyelők szerint ott húzódik, hogy a jogösszehasonlítás jelenlegi, sokak által bírált helyzetéből kivezető utat vagy a hagyományos keretek között, azok kisebb módosításaival remélik megtalálni, vagy pedig – éppen ellenkezőleg – az azokkal való radikális szakítást hirdetik.⁷

A magunk részéről úgy véljük, hogy bár az új törekvések valóban két fő irányba mutatnak, a választóvonalat mégis másutt, mélyebben kell keresni. Ennek során abból lehetne kiindulni, hogy a bírálók és új utat keresők egyik csoportja – éppen a napjainkban végbemenő globalizációs folyamatokra hivatkozva és az új kihívásokra történő gyors reagálást sürgetve – az uralkodó paradigma védelmezőinek főképpen a gyakorlat igényeinek elhanyagolását veti a szemére, és a jogösszehasonlító világmozgalom jövőjét elsősorban a korábban elért kutatási eredmények gyakorlati felhasználásának szempontjait figyelembe véve kívánja alakítani, míg a másik csoport az episztemológiai szempontok hangsúlyozásával a jogösszehasonlítás „klasszikus” műveiben éppen az elméleti és módszertani kérdések megfelelő mélységű tisztázásának

⁴ Ld. pl. A. HARDING – E. ÖRÜCÜ: *Comparative Law in the 21st Century*. London, Kluwer, 2002. VII.

⁵ P. LEGRAND – R. MUNDAY: *Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

⁶ Az 1., 4. és az 5. lábjegyzet alatt említett összegező művek mellett ld. még *Elgar Encyclopedia of Comparative Law*. Ed. M. SMITS – M. CHELTENHAM, UK–Northampton, Ma. USA, 2006., valamint E. ÖRÜCÜ: *The Enigma of Comparative Law: Variations on a Theme for the Twenty-First Century*. Leiden, Martinus Nyhoff Publishers, 2004.

⁷ M. REIMANN: *The Progress and Failure of Comparative Law in the Second Half of the 20th Century*. *American Journal of Comparative Law* 50, (2002) 671., magyarul (fordította: Radics Olívia) In: BADÓ A. – LOSS S. (szerk.): *Betekintés a jogrendszerek világába*. Budapest, Nyitott Könyv, 2003. 20. (A mű új, 2007. évi kiadásában a tanulmány fordítása nem szerepel.)

elmaradását hiányolja, aminek következményeként a jogösszehasonlítás nem válhatott a szó igazi értelmében vett tudománnyá, és amiért a jövőbeli fejlődés irányát és lehetőségeit elsősorban e hiányosság kiküszöbölésével, tehát egy tudományelméletileg és módszertanilag kellően orientált elméleti alapvetés kidolgozásával kell keresni.

A jogösszehasonlító mozgalom eddigi útja – úgy tűnik – elegendő adalékot szolgáltat egy olyan következtetés levonásához, hogy a történeti fejlődés során mindkét irányzatnak megvolt – és ma is megvan – a maga létjogosultsága. A további előrehaladás útjának meghatározása és a feladatok ebből adódó kijelölése így e felismerés alapján történhet, bár mindenképpen célszerű volna a szélsőséges, kirekesztő álláspontokat – éppen a jogösszehasonlító mozgalom és tudomány egységének megőrzése érdekében – kiküszöbölni a további eszmecsereből, ami viszont az olykor radikális szembenállást kifejező véleményeket figyelembe véve, nem tűnik könnyű feladatnak. Az alapvető kérdés ezzel kapcsolatban éppen az, hogy lehetséges-e az előbbieken jelzett két ellentétes megközelítés képviselői között valamilyen kompromisszumot létrehozni, vagyis olyan, kölcsönösen elfogadható megoldást találni, amely legalább a jogösszehasonlítás alapvető kérdései tekintetében a „*communis opinio doctorum*” rangjára számíthat.

Gondolatmenetünk eleve korlátozott célkitűzései természetesen nem teszik lehetővé, hogy ebben, a továbblépés szempontjából kardinális jelentőségű kérdésben átfogó igényű választ fogalmazzunk meg, az elmondottak alapján azonban néhány következtetés levonhatónak tűnik. Ha ugyanis a jogösszehasonlítást – a múlt évszázad eleje óta egyre inkább teret hódító álláspontot elfogadva – nem csupán az emberi megismerés egyik módszerének, hanem önálló tudománynak is tekintjük, úgy aligha lehet kétséges, hogy annak elsődleges és alapvető célja – mint minden más tudománynak is – csakis az új ismeretek szerzése lehet.⁸ Ehhez képest másodlagos, bár nem kevésbé érdekes és fontos kérdés az, hogy ezeket az ismereteket elsősorban az elmélet (tudomány, oktatás), vagy pedig a gyakorlat (jogalkotás, jogalkalmazás, jogegységesítés vagy jogharmonizáció) szolgálatában használják-e fel. Ha viszont a megválaszolandó kérdésekhez az összehasonlító jogtudomány művelőjeként az elmélet oldaláról kívánunk közelíteni, úgy ez a legkézenfekvőbb módon az uralkodó paradigmának – legalábbis kiindulási pontként történő – elfogadásával valósulhat meg. Bár az utóbbi évek során a jogösszehasonlító irodalomban már a paradigmaváltás igénylése, sőt szükségességének hangoztatása is felmerült,⁹ a további célok és feladatok kitűzésénél az eddigi gondolkodási kereteket mégsem volna helyes teljesen mellőzni. A tudomány számára ugyanis – aligha vitathatóan – azok a kérdésfelvetések és válaszok állottak és állnak mindenkor a figyelem előterében, amelyeket a tudományos közvélemény az adott történelmi korszak tér- és időbeli

⁸ K. ZWEIFERT – H. KÖTZ: *Introduction to Comparative Law. Third Revised Edition trans-lated from the German by T. Weir.* Oxford, Clarendon Press, 1998. 15.

⁹ A hazai szakirodalomból ld. PÉTERI Z.: Paradigmaváltás a jogösszehasonlításban? In: *Placet experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor tiszteletére.* (Szerk. Raffai K.) Budapest, Print Trade, 2004. 228. A kérdés monografikus feldolgozását ld. FEKETE B.: *A modern jog-összehasonlítás paradigmái. Kísérlet a jogösszehasonlítás új paradigmájának értelmezésére.* Budapest, Gondolat, 2011.

feltételrendszerének keretei között uralkodó álláspontként, paradigmaként elfogad.¹⁰ Ezért csak látszólag jelentheti a két említett és egymással szembenálló koncepció közötti ellentét feloldását az, a szakirodalomban újabban jelentkező irányzat, amely a közös nevezőt a tagadás szintjén, az eddig rendíthetetlennek hitt alapok megkérdőjelezésében, a korábban általánosan elfogadott kiindulási pontok elvetésében, tehát az uralkodó paradigmának újjal való felváltásában véli felfedezni. Ennek megfelelően az új megközelítés hívei számára az összehasonlító módszer alkalmazása során már nem a vizsgált jelenségek hasonlóságai, hanem a különbségek jelentik a döntő, a meghatározó elemet,¹¹ amiből logikusan következik, hogy a jövő összehasonlító jogtudományának is elsősorban az összehasonlított jogszabályok, jogintézmények és jogrendszerek, vagy akár egész jogi kultúrák vagy tradíciók sajátos, az idegen jogtól eltérő vonásait kell hangsúlyoznia. A „másság” előtérbe helyezése logikus módon egy olyan következtetés levonásával is jár, hogy a jogösszehasonlító tudománynak – az uralkodó paradigma alapállásával ellentétben – nem a „konvergencia”, vagyis a jog nemzetközi léptékű egységesítésének megvalósítása felé kell az utat egyengetnie, hanem egy „egészséges méretű disszonancia” fenntartásában kell a megvalósítandó célt keresnie. Aligha szükséges külön is hangsúlyozni, hogy a világ jogrendszereinek, sőt egész jogi kultúráknak „egyenrangúsítása” a „különosság méltóságá”-nak elismerésére vonatkozó – és Sütő Andrástól származó – iránymutatás jegyében nyilvánvalóan nem csupán a jogösszehasonlítás céljai és funkciói tekintetében fogalmaz meg az uralkodó paradigmától alapvetően eltérő álláspontot, hanem radikális és végleges szakítást irányoz elő a jogösszehasonlító világmozgalomban hosszú évtizedek óta érvényesülő „Európa-centrikus” szemlélettel is.

Akár pozitív, akár elutasító legyen is az álláspontunk az új nézetekkel és törekvésekkel kapcsolatban, az kétségtelennek tűnik, hogy a világban végbement és folyamatosan végbemenő változások következtében a jog összehasonlító tudománya számára is eljött az idő több alapvető, mindmáig megoldatlanul maradt, vagy legalábbis nem egyértelműen tisztázott probléma ismételt átgondolására. Olyan új válaszokra van szükség, amelyek az eddig elért eredmények érdemi elemzésére és átfogó értékelésére alapozva, reális lehetőségeket tárnak fel a jövőbeli fejlődés útjai, céljai és módszerei tekintetében, és ezzel esetleg a jogösszehasonlítás új paradigmájának kialakulását és megszilárdulását is előmozdíthatják.

2.

Az előzőek alapján aligha tekinthető véletlennek, hogy a jogösszehasonlítás egyik „örökzöld” kérdése, a jogok és jogrendszerek, jogcsaládok vagy jogkörök osztályozásának (klasszifikáció) az ún. makro-összehasonlítás (macro-comparative law), tehát a nagyobb, átfogó összefüggések szintjén jelentkező problémája napjainkban újra a nemzetközi és a hazai komparatiztika figyelmének előtérbe került. Aligha szorul

¹⁰ T. S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris, 2002. 32.

¹¹ V. GROSSWALD-CURRAN: Cultural Immersion: Differences and Categories in U.S. Comparative Law. *American Journal of Comparative Law* 46, (1998) 44.

ugyanis részletesebb bizonyításra, hogy a globalizációs folyamatok hatására, azok egyik fontos összetevőjeként jelentkező jogegységesítő és jogharmonizációs törekvések szempontjából korántsem közömbös, hogy az e folyamatokba bekapcsolódó országok jogrendszereiben a hasonló, tehát a közelebbi vagy a távolabbi rokonságra utaló ismérvek, vagy éppen ellenkezőleg, az eltérő, esetleg az egymástól markánsan megkülönböztető vonások játsszák-e a meghatározó szerepet. Ez utóbbi esetben ugyanis – amint az már ismételten bebizonyosodott – a különböző jogok egymáshoz közelítése során esetenként nagyon jelentős nehézségekkel, néha szinte leküzdhetetlennek tűnő akadályokkal kell szembenézni, ami – ha végleg nem lehetetleníti is el az átvételeket – mégis számottevően lassíthatja e téren az előrehaladást. A magyar szakirodalomban arra is rámutattak, hogy a kelet-közép-európai országok nagy része számára a globalizációs folyamatokat a rendszerváltás, a jog területén pedig az egyik, szocialistának nevezett jogcsaládból egy másik, a római–germán jogcsaládba történő átlépés – helyesebben: visszatérés – nehézségei is kísérték és kísérik ma is, aminek egyik jogtudományi következményeként került napirendre a jogcsaládok kérdésének felülvizsgálata is.¹²

Az a problémakör tehát, amely a modern jogösszehasonlítás irodalmában a világ jogainak jogcsaládokba vagy jogkörökbe történő besorolása formájában látszólag csak egyszerű osztályozási kérdésként jelenik meg, korántsem jelentett és jelent ma sem csupán elméleti érdekességű feladatot, netán jogászai szörszálhasogatást, jobb esetben az emberi gondolkodásra jellemző absztrakciós tevékenységnek a jelenségek egy újabb területére történő kiterjesztését, hanem súlyos gyakorlati – gazdasági, politikai, stb. – feladatok megoldásához kapcsolódó kihívásokra is utal. Nem véletlen tehát az sem, hogy napjainkban világszerte újra fellángoltak a viták a jog összehasonlító tudományán ezen a már eddig is véleményeltérésekben és megoldási kísérletekben bővelkedő területén.

A „hagyományos” osztályozási kísérletekkel kapcsolatos kétségek már korábban is megjelentek a jogösszehasonlító irodalomban,¹³ az elmúlt néhány év folyamán azonban koncentrált támadás látszik kibontakozni a jogcsaládok vagy jogkörök fogalma és általában a jogrendszereknek valamilyen közös ismérv vagy ismérvek alapján történő csoportosítására vagy osztályozására irányuló kísérletek ellen.¹⁴

¹² HARMATHY A.: Összehasonlító kutatások az ezredfordulón. In: H. SZILÁGYI I. – PAKSY M. (eds.): *Ius unum, lex multiplex. Liber amicorum. Studia Z. Péteri dedicata*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 119.

¹³ Jellemző, hogy már a második világháború után megjelent első nagy, összegező jellegű jogösszehasonlító mű szerzője is minden osztályozást végső soron relative önkényesnek nyilvánít, és – óvatos megfogalmazással – a saját osztályozási kísérletét is csupán „elméletileg tartható, gyakorlati szempontból használható” felosztásnak itéli. (Ld. A. SCHNITZER: *Vergleichende Rechtslehre*. Basel, Verlag für Recht und Gesellschaft AG. 1945. 85.)

¹⁴ Az ezzel kapcsolatos gazdag irodalomból ld. pl. U. MATTEI: Three Patterns of Law: Taxonomy and Change in the World's Legal Systems. *American Journal of Comparative Law* 45, (1997) 5.; H. KÖTZ: Abschied von der Rechtskreislehre? *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 6, (1998) 493.; J. HUSA: Classification of Legal Families Today. Is it Time for a Memorial Hymn? *Revue Internationale de Droit Comparé* 56, (2004) 11.; E. ÖRÜCÜ: Family Trees for Legal Systems: Towards a Contemporary

A jogösszehasonlítás jelenlegi helyzetével, feladataival és célkitűzéseivel kapcsolatos elégedetlenséget általános vagy konkrét formában megfogalmazó kifogások között ismételtelen feltűnik a korábbi jogösszehasonlító irodalomban kulcsszerepet játszó és napjainkban már a jogi felsőoktatásban is egyre inkább meghonosodott és teret hódító osztályozási kérdés kritikus megközelítése, ami általában az egész, ezzel kapcsolatos problematika radikális felülvizsgálatát sürgeti, sőt esetenként teljes vagy részleges meghaladottságának meghirdetését is tartalmazza.

E támadásokkal kapcsolatban – már csak egy átfogó és korántsem lezárt folyamat részeként való értelmezésük miatt is – korai volna még egy véglegességet sugalló értékítélet megfogalmazása. Talán nem fölösleges azonban egy olyan – legalábbis átmenetinek minősülő – összegzést megkísérelni, amely az eszmecsere folyamán felvetődött egyes, alapvetőnek tekinthető kérdések megválaszolásához kapcsolódva, néhány régi-új szempontra kívánja ismételtelen felhívni a figyelmet.

Az előzőekben jelzett folyamatban – az ismételt hivatkozások tanúsága szerint is – egyfajta összegzésként értékelhető Mathias Reimann professzornak egy korábban publikált tanulmánya,¹⁵ amely a jogösszehasonlításnak a 20. század második felében kialakult állapotáról és a további fejlődés várható esélyeiről fogalmazott meg kritikus hangvételű, egyes vonatkozásokban súlyosan elmarasztaló értékítéletet, amit már írásának címe is sokatmondóan érzékeltetett. Reimann kritikájából talán nem lesz fölösleges – mintegy gondolatmenetünk kiindulási pontjaként – a következőkben a jogrendszerek osztályozására vonatkozó álláspontját röviden felidézni.

Reimann szerint – bár a világ jogrendszereinek főleg a második világháború után kibontakozott feltérképezése a nemzetközi jogösszehasonlításban fontos szerepet játszott, és továbbra is annak fő területei között szerepel – a főleg David és Zweigert nevével fémjelzett és széles körben elterjedt osztályozások mint „viszonylag kezdetleges modellek” már túlhaladottnak tekinthetők. Mostanra ugyanis már világossá vált, hogy minden besorolás a valóságnak csak megközelítése és nem pontos visszatükrözése, a jogrendszerek egyes csoportjai tehát legfeljebb olyan ideáltípusoknak tekinthetők, amelyek csupán a nagyjából való tájékozódást szolgálják. Az is ismertté vált, hogy léteznek ún. „vegyes” rendszerek is, amelyek különböző eredetű és jellegű elemekből tevődnek össze, így valamilyen nagyobb csoportba történő besorolásuk legalábbis kétséges. Maga a csoportosítás egyébként is csak relatív érvényességű lehet, mint az adott társadalmi környezet függvénye, amely az idő múlásával érdemi változásokon megy keresztül. Mindennek alapján helyesebb volna a „statikus” jogcsalád- vagy jogkör-fogalmak helyett a „dinamikusabb szemléletet tükröző” jogi tradíciókról beszélni, és a jogrendszereket a gazdasági, vallási és más tényezőkre is kiterjedő kultúra részeként vagy a kultúra alapját képező gondolkodásmód (mentalitás) kifejezőjeként értelmezni. E tekintetben Reimann szerint előrehaladásként értékelhető, hogy újabb teret hódított a kultúrák, tradíciók és jogcsaládok között olyan kölcsönhatások felismerése is, ami azok egyes összetevőinek mások által törté-

Approach. In: M. VAN HOECKE(ed.): *Epistemology and Methodology of Comparative Law*. Oxford, Hart Publishing, 2004. 359.

¹⁵ REIMANN (2002, 2003) i. m.

nő átvételében, egymás kölcsönös befolyásolásában mutatkozik meg. Mindez kétségtelenül előrelépést jelent, ám továbbra is hiányosságnak minősül – többek között – az újabb osztályozási kísérletek viszonylagos kidolgozatlansága, így pl. a jogi tradíció és a jogi kultúra mibenlétének mélyebb ismerete, valamint a jogrendszerek közötti hasonlóságok és különbségek megállapítását alátámasztó empirikus kutatások elmaradása.¹⁶

Reimann vitára provokáló tartalmú írásában foglaltakat mintegy kiegészítve jelentek meg a szakirodalomban – részben azt megelőzően, részben utóbb – azok, az előbbieken már említett további publikációk is, amelyek – a jogrendszerek osztályozásával kapcsolatos kritikus megjegyzéseket többé-kevésbé elfogadva és azokat újabb szempontokkal gazdagítva – igyekeztek kiutat keresni a kialakult és tarthatatlannak ítélt helyzetből. Az ezekben megfogalmazott kritikák és az ennek alapján felvetődő kérdések az egész osztályozási problematika komplexitására utalva, annak legalább két, bár egymással szoros kapcsolatban lévő összetevőjére hívják fel a figyelmet. Az egyik magának a klasszifikációnak, vagyis a világban létező jogok csoportosításának, illetve ehhez a megfelelő ismérvek keresésének alapvetően elméleti kérdése, a másik pedig egy ettől eltérő jellegű, más dimenzióhoz tartozó, inkább a történeti fejlődés során felvetődő – tehát szükségszerűen változó – gyakorlati összefüggésekre utaló probléma: a jogfejlődés további útjának, mozgatóerőinek és esélyeinek a jövőbe mutató kutatása, amelynek alapján lehet értékelni – elfogadni vagy elutasítani – az e fejlődést elősegítő vagy éppen ellenkezőleg, hátráltató törekvéseket. Ezt a kettősséget szem előtt tartva, már most indokoltnak tűnik hangsúlyozni, hogy gondolatmenetünk a továbbiakban csak az első kérdéskörrel kíván foglalkozni.

3.

A ma jogcsaládok vagy jogkörök névvel jelölt problémakör gyökerei a régmúlt idő-kig nyúlnak vissza. Az emberi természetben rejlő kíváncsiság, a „másság” iránti érdeklődés és az annak közelebbi megismerésére való törekvés a források tanúsága szerint már az ókorban is kiterjedt az ember közösségi életének úgyszólván minden területére, így magában foglalta az együttélést bizonyos keretek közé rendező, ma főleg a politika és a jog fogalomkörébe sorolt intézmények, szabályok és eljárások sokféleségének felismerését, valamint az azok hasonlóságaiból és különbségeiből levonható tanulságok hasznosítását is. Így sorolható pl. e legtágabb értelemben vett jogösszehasonlító tevékenység és az ebből fakadó jogátvétel első megnyilvánulásai közé Szólonnak az idegen népek – így pl. az egyiptomiak – politikai berendezkedésének ismeretéről is tanuskodó kísérlete az athéni városállam alkotmányának átalakítására, vagy az Athén és a „Magna Graecia” városállamainak tapasztalataiból is merítő római XII táblás törvény, de megtalálhatók a hasonló vállalkozások a modern jogösszehasonlítás ún. „előtörténet”-éhez sorolható későbbi korokban is.¹⁷

¹⁶ Uo.

¹⁷ L.-J.CONSTANTINESCO: *Traité de droit comparé. Tome I.* Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1972. 213.

A „droit comparé” jelszavával az 1900. évi párizsi világgkongresszuson hivatalosan is zászlót bontó új „összehasonító jogtudomány”-nak kezdettől fogva egyik fő kutatási területe volt a „civilizált országok” (pays civilisés) jogának tanulmányozása, azzal a nem is igen titkolt céllal, hogy azokat világszerte egyetemesen követendő modellként lehessen bemutatni a fejlődésben visszamaradt népek és „nem-civilizált országok” számára. Amint arra a szakirodalomban is rámutattak, a kongresszus kezdeményezőinek és megrendezőinek fő célkitűzése a droit comparé-nak mint egységes, nemzetközi jellegű jogtudománynak létrehozásával kezdettől fogva a jog világméretű egységesítésére (unification de droit), vagyis a jogok és jogrendszerek uniformizálódásának előmozdítására irányult.¹⁸ Ehhez természetesen nélkülözhetetlen eszköznek számított – és a „droit comparé” tudományának úgyszólván „conditio sine qua non”-jaként került a figyelem előterébe – a világ jogainak alaposabb megismerése, illetve valamilyen ismérv vagy ismérvek alapján történő csoportosítása, különböző „jogcsaládok”-ba való besorolása.

Az erre irányuló és megújuló kísérletek bemutatására és értékelésére mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalom ismételten vállalkozott, így ennek részletesebb taglalása itt feltehetően mellőzhető.¹⁹ Az e téren történő előrehaladást talán abban lehet röviden összegezni, hogy az első, általában egyetlen kritérium – így a nyelv, a faj, a földrajzi tényezők, vagy a szorosan vett jogi és nem-jogi ismérvek megkülönböztetése – alapján végzett, ún. „egytényezős” osztályozásokat utóbb az átfogóbb szemléletű, immár több – bár esetenként némileg önkényesen kiválasztott – ismérv (történet, ideológiai tényezők, „stílus-elemek”, jogi struktúra, a jogélet szereplői, a jogi gondolkodás filozófiai vagy gazdasági alapja, a jog funkciója és hatékonysága vagy más tényezők) figyelembevételével történő csoportosítási kísérletek váltották fel. A világ sokszínű jogi valóságára vonatkozó bővebb és megalapozottabb ismeretek alapján a 20. század első évtizedeit követően lassanként általánosan elfogadott állásponttá vált az a felismerés, hogy a jogrendszereknek egyetlen ismérv alapján megkísérelt osztályozása a végbement változások eredményeként meghaladottnak, így végső soron tudománytalannak is tekinthető.²⁰ Ugyancsak az általánosan elfogadott igazságok közé tartozik ma már a minden osztályozás csupán relatív – tartalmi (materiális) és időbeli – érvényességének hangsúlyozása, amely abban a beismerésként is felfogható vélekedésben is kifejezésre jutott, hogy az osztályozási ismérvek megválasztásánál különféle, szubjektív értékelésekre és preconcepciókra épülő, esetenként konkrét politikai, ideológiai vagy egyéb célok szolgálatában álló és néha még

¹⁸ Ld. erről részletesebben R. MUNDAY: Accounting for an encounter. In LEGRAND–MUNDAY i. m. 7.

¹⁹ Ld. pl. SCHNITZER i. m. 81.; R. DAVID: *Traité élémentaire de droit civil comparé*. Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1950. 215.; K. ZWIGERT – H. KÖTZ: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts*, I. Tübingen, J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1971. 67.; M. RHEINSTEIN: *Einführung in die Rechtsvergleichung*, bearbeitet, herausgegeben und eingeleitet von Borries. München, R. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1974. 77., angolul: *Introduction to Comparative Law*. Translated by T. Weir. Clarendon Press, Oxford, 1998. stb., a magyar szakirodalomban VARGA Cs.: *Theatrum legale mundi avagy a jogrendszerek osztályozásáról*. In: H. SZILÁGYI–PAKSY i. m. 219.

²⁰ M. BOGDAN: *Comparative Law*. Tano–Göteborg, Kluwer–Norstedts Juridisk, 1994. 70.

a tudományos megközelítés látszatát is nélkülöző szempontok is érvényesülhetnek,²¹ ami végső soron akár a feladat sikeres megoldhatóságának kétségbevonásához is elvezethet. Az alapvető kérdés azonban – vagyis az, hogy milyen tényezők tekinthetők a jogrendszerek arculatát olyan markánsan meghatározónak, hogy a klasszifikációt ezekre, vagy közülük néhányra lehetne vagy egyenesen kellene alapozni – továbbra is megmaradt. A lehetséges válaszok közül – az uralkodó felfogás szerint – az „ideológiai” és az ún. „technikai” összetevők megkülönböztetésére (David), valamint a jogrendszerek „stílusjegyei”-re alapozott osztályozások (Zweigert) játszották – és játsszák részben ma is – a meghatározó szerepet,²² bár újabb, többnyire e kezdeményezéseken alapuló és azokat továbbfejleszteni vagy pontosítani próbáló kísérletekben továbbra sem volt hiány.²³

Megjelentek azonban az ezekhez képest jóval radikálisabb álláspontot képviselő nézetek is. E téren a legmesszebbre egy olyan gondolatmenet jutott, amely – szinte a halálharangot megkondítva az egész osztályozási kérdés fölött – azt olyan, az ún. makro-jogösszehasonlításra általában jellemző, de alapvetően hibás megközelítésnek minősítette, amely a maga, merev kategóriákhoz kötődő hagyományaival eleve kizár minden új eszmét és továbbgondolást.²⁴ E felfogás hívei szerint ugyanis minden klasszifikációs kísérlet módszertani értelemben szükségszerűen arra kényszerül, hogy bizonyos értelemben visszafelé tekintsen, vagyis a vizsgált jelenségeknek azokat az összetevőit vegye figyelembe, amelyek az osztályozáshoz felhasznált empirikus anyag összegyűjtése idején valóságosan léteztek, utóbb azonban vagy eltűntek, vagy kevésbé lényegessé váltak, ami viszont több vonatkozásban is meghaladottá teheti a rájuk alapozott felosztásokat, sőt, abból kiindulva, hogy a jogrendszerek releváns osztályozásának mindenkor a társadalmi és történeti folyamatokba ágyazott – tehát szükségszerűen változó – jogi valóságot kellene tükröznie, logikusan következik az osztályozásnak mint erre „ab ovo” alkalmatlan eszköznek az elutasítása is. Lényegében ehhez hasonló konklúzióhoz vezet az, a magyar szakirodalomban megfogalmazott gondolatmenet is, amely – meggyőző érveket sorakoztatva fel minden jog sajátos egyedisége vagy „különössége” mellett – ugyancsak a klasszifikációk mai meghaladottságának igazolását célozta.²⁵ Abból kiindulva, hogy a jogrendszerek eltérő emberi közösségekben, egymástól nagyrészt függetlenül fejlődött civilizációkban, más és más kulturális közegben és egymással semmiképpen sem azonos vagy közösségre hozható elvek mentén formálódtak és fejlődtek, logikusan adódhat az a következtetés, hogy közöttük bármiféle közös nevező kizárólag egy fogalmiasított

²¹ Ld. MATTEI i. m. 85.

²² R. DAVID: *Les grands systèmes de droit contemporains*. Paris, Droit comparé, 1963., magyarul: *A világ nagy jogrendszerei*. Fordította: Nagy Lajosné. Budapest, 1977.; illetve ZWEIFERT–KÖTZ (1971) i. m.

²³ Az újabb kísérletek közül, mint különösen érdekes és a hagyományos megközelítéseket az új világhelyzettel és tudományos törekvésekkel összeegyeztetni próbáló osztályozás említhető: R. LEGEAS: *Grands systèmes de droit contemporains. Approche comparative. Litec*. Paris, Éditions du Juris-Classeur, 2004.

²⁴ HUSA i. m. 16.

²⁵ VARGA (2005) i. m.

emberi absztrakció, például az ordo, vagyis a társadalmi rend, -eszmény vágyának és szervező erejének kívülről és utólag rájuk alkalmazott *genus proximum* lehet. E gondolatmenet alapján egy, a taxonómiának elvileg ellenálló, mert különmemű egyedekből álló halmazban legfeljebb a gyakorlati szükség az, ami csoportosít. Ilyen „gyakorlati szükség”-et jelenthetnek a többek által is említett didaktikai szempontok is.

Az itt csupán röviden felidézett radikális kritikák fényében mindenesetre túlságosan optimistának, esetleg a problémát elbagatellizálóknak tekinthető az a vélekedés, hogy itt nem annyira az osztályozás szükségességének elismerése, hanem csupán az annak módját és kiindulási pontját képező ismérvek megválasztása tekintetében mutatkoznak nézetkülönbségek,²⁶ hiszen nyilvánvalónak tűnik, hogy a klasszifikáció mibenlétére, céljára és funkcióira vonatkozó állásfoglalás döntően meghatározza a létjogosultságával kapcsolatos következtetéseket is. Azok a kritikák, amelyek – különböző megfontolások alapján – magát a klasszifikáció gondolatát utasítják el, és radikálisan szakítva a jogösszehasonlító tudomány korábban uralkodó paradigmájával voltaképpen egy új paradigma létrejöttét segítik elő, önmagában nyilvánvalóan nem kifogásolhatók, hiszen a paradigmaváltások sokszor ismétlődő, „természetes” folyamatára utalnak. Az viszont joggal ébreszt kétségeket, hogy valóban szükség van-e egy ilyen „gyógymód”-ra a jogösszehasonlítás mostani helyzetét jellemző és gyakran bírált hiányosságokkal és ezen belül a hagyományos klasszifikáció állítólagos túlhaladottságával, sőt eleve alkalmatlan voltával szemben is, hiszen maga az osztályozás – ha nem tartozik is a tudomány legfőbb aspirációi közé – a legrégebbi források tanúsága szerint is minden tudománynak nélkülözhetetlen eszközeként szolgált, így a jogi jelenségek világában sem mellőzhető.²⁷ Azzal a megállapítással természetesen egyet lehet érteni, hogy egy minden szempontból tökéletes és egységesen elfogadott osztályozás alighanem megvalósíthatatlan,²⁸ ám a történetileg kialakult és folyamatosan változó jogok klasszifikációja – megítélésünk szerint – mégis a jogösszehasonlításnak továbbra is aktuális és megoldandó feladata. Ez ugyanis – amint arra már mások is rámutattak – egyrészt magának a jog mibenlétének értelmezéséhez biztosít kereteket, hiszen mint a vizsgált jelenségeknek racionális és objektív módszerrel történő, a hasonlóságaik és különbségeik figyelembevételén alapuló rendezése, kezelhetővé teszi a jogi jelenségek szinte végtelen változatosságát, s egyúttal alkalmas eszköz a jog sokszínű, összetett voltának az érzékeltetésére is, másrészt az abban végbemenő változásokat is nyomon követheti, amivel nemcsak egymás kölcsönös jobb megismerését segítheti elő, hanem az ezen alapuló érintkezésnek, eszme- és tapasztalatcserének, az egymásra gyakorolt kölcsönös hatásnak, így az egyes jogcsoportok (jogrendszerek, jogkörök, vagy ha úgy tetszik: jogi kultúrák) között

²⁶ I. ZAJTAY: Reflections on the Problem of Grouping the Families of Laws. *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa* 6, (1973) 387.

²⁷ SCHWARZ-LIEBERMANN VON WAHLENDORF: *Droit comparé. Théorie générale et Principes*. Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence. 1978. 95.

²⁸ A. MALMSTRÖM, A.: The System of Legal Systems: Notes on a Problem of Classification in Comparative Law. *XIII Scandinavian Studies in Law* (1969) 127.

végbemenő jogátvételeknek is előfeltételeként és eszközként szolgálhat.²⁹ Arra az ellenvetésre pedig, hogy egyes jogrendszerek besorolása a „hagyományos” keretek közé nem egyszer nagy nehézségekbe ütközik, sőt esetleg lehetetlen, könnyen lehet arra az ismert max weber-i útmutatásra hivatkozni, hogy az ún. ideáltípusok³⁰ – és a jogcsaládok vagy jogkörök fogalma is ezek közé tartozik – csupán fogalmi absztrakciók, amelyek a maguk tökéletességében vagy teljességében soha és sehol sem valósultak és nem is valósulhatnak meg. Ebből logikusan következik, hogy mindig voltak és lesznek is olyan jogrendszerek, amelyek nem illeszkednek be minden összetevőjükkel egy-egy jogcsalád (jogkör, jogcsoport, jogtípus, stb.) keretébe, és ennyiben ún. „vegyes” rendszereknek tekinthetők, ez azonban legfeljebb az általános szabályt erősítő kivételnek minősül, és nem teszi szükségessé az egyébként sikeresen alkalmazható klasszifikációs modell radikális elvetését. Egyébként a hagyományok védelmében arra is hivatkozni lehet, hogy már a korábbi, „tradicionális” megközelítésekben is megtalálható a minden osztályozás csupán relatív érvényességének, tárgy- és időbeli kötöttségének (materie-, illetve zeitbezogene Relativität) felismerése,³¹ amiből természetesen a további kiegészítés és pontosítás igénye is következik. Ebben az értelemben az a kritikai jellegű megszorítás is elfogadható, hogy minden osztályozás elsődlegesen inkább didaktikai célt, mintsem a jelenségek minden részletre kiterjedő megismerését szolgálja,³² ebben a minőségében viszont továbbra is – és feltehetően mindenkor – nemcsak a jog összehasonlító tudományának, hanem minden tudománynak is szükséges eszköze volt és marad.

4.

Lényegesen nehezebb feladatot jelent a kritikák másik, kevésbé radikálisnak nevezhető csoportjának megítélése, itt ugyanis nem magának az osztályozásnak a sommás elutasításáról, hanem annak más, a követelményeknek jobban megfelelő kritériumok alapján történő elvégzéséről, tehát annak az előzőekben már említett alapvető kérdésnek a megválaszolásáról van szó, amely úgyszólván kezdettől fogva a jogok vagy jogrendszerek – ha nem is tökéletes, de legalább a valóságot leginkább tükröző – csoportosítását keresi.

Ahogy a jogrendszerek osztályozása körében végzett vizsgálódásoknak szembe kell nézniük legalább két, alapvető fontosságú kérdéssel, a „mit” és a „miért” kérdésével, úgy ez a feladat az új törekvésekkel kapcsolatban is aktuális. Egyfelől vizsgálni kell tehát, hogy mi indokolhatja az összehasonlító módszernek a jogrendszerek osztályozásánál történő alkalmazása során a hagyományos megközelítés elvetését,

²⁹ MATTEI (1997) i. m.

³⁰ M.WEBER: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 1998. 48.

³¹ K. ZWEIFERT: Zur Lehre von den Rechtskreisen. In: *XXth Century Comparative and Conflicts Law. Legal Essays in Honor of Hessel E. Yntema*. (eds. K. H. NADELMANN – A. T. VON MEHREN – J. N. HAZARD) Leyden, Sythoff, 1961. 54.

³² BOGDAN (1994) i. m. 85.

másfelől mit kívánunk annak helyére állítani. Tisztázásra szorul tehát, hogy valóban szükség van-e az eddigi klasszifikációs eredmények elvetésére vagy legalábbis meghaladására, és a javasolt új megoldások valóban alkalmasak-e az elérni kívánt célok megvalósítására.³³ Úgy tűnik, hogy a jogösszehasonlítás eddigi története is meggyőzően bizonyítja az e tekintetben felmerülő nehézségek tartós továbbélését, ami már az előbbieken jelzett fő kérdésekre adott eddigi válaszok nagy számában és változatosságában is megmutatkozik.

Könnyebbnek látszik a „miért?” kérdésének megválaszolása. Napjainkban a korábban uralkodó, jogpozitivisták alapokra épülő osztályozásokat meghaladni kívánó új törekvéseket elsősorban a jogszociológiai szempontok hangsúlyosabb érvényesítésére irányuló törekvés jellemzi. Ez már a szakirodalomban használt terminológia tekintetében – többnyire az „összehasonlító jogi kultúrák”-ra vagy az „összehasonlító jogi tradíciók”-ra történő utalások formájában – is megmutatkozik³⁴, ami akár egy paradigmaváltást is jelző megfogalmazás szerint úgy is értékelhető, hogy valójában összehasonlító jogi kultúrák műveléséhez érkezünk el egy összehasonlító jog néven nevezett klasszikus mozgalomtól³⁵. Az új terminológia – képviselői szerint – azt célozza, hogy a jog összetettségét, illetve történetiségét hangsúlyozva, a teljes jogi jelenség genezisére, formálódására és működésére irányítsa a figyelmet.

Ez utóbbi törekvéssel természetesen maradéktalanul egyet lehet érteni, a megvalósítás módját illetően azonban számos további kérdés is felvetődhet. Így már a bevezetni javasolt új terminológiával kapcsolatban is felmerülhetnek indokolt kifogások. Bár egy érdekes és elgondolkodtató állásfoglalás szerint egyetlen fogalom sem kerül a figyelem középpontjába mindaddig, amíg azt rosszul nem használják³⁶ – amint az a „példátlan rombolás éveiben” a kultúrával is történt –, megítélésünk szerint nem feltétlenül szükséges egy ilyen, válságosnak mondható helyzet kialakulása ahhoz, hogy bizonyos fogalmak értelmezésének, illetve újraértelmezésének igénye felmerüljön. Ez az esetenként helyesnek és indokoltnak tekinthető törekvés ugyanis – amint arra az új terminológia védelmezői körében is történtek utalások – a jogi kultúrával, illetve a jogi tradícióval kapcsolatban sem csupán a jogrendszerek csoportosítása terén kialakult válságos helyzet felismeréséből fakad, hanem – legalább ugyanilyen mértékben – egy jövőbeli cél szolgáltatásban került napirendre, amennyiben a tudományos megközelítés pontosítása – esetünkben a jogrendszerek osztályozásának alapjául választott fogalom jelentéstartalmának a tudományos közvélemény által történő egy-

³³ Lényegében ugyanebben az értelemben veti fel a kérdést Glenn is, aki szerint azt kell vizsgálni, hogy mit lehet felhozni a régi és az új osztályozási kísérletek védelmében, illetve milyen különbségeket eredményez alkalmazásuk a világ jogai közötti összefüggésekre. LD. P. H. GLENN: *Comparative Legal Families and Comparative Legal Traditions*. In: REIMANN–ZIMMERMANN (2006) i. m. 421.

³⁴ Az „összehasonlító jogi kultúrák” terminus technicus „programadó megfogalmazás”-ára és bizonyos értelemben megválaszolására vonatkozólag ld. VARGA Cs.: *Jogi kultúrák összehasonlító megvilágításban*. In: *Összehasonlító Jogi kultúrák*. (Szerk. VARGA Cs.) Budapest, 2000. IX.; továbbá Uő.: *Összehasonlító jogi kultúrák: szempontok a fogalmi körülhatároláshoz*. *LII Jogtudományi Közlöny*, 1997. 45.

³⁵ VARGA Cs.: *Összehasonlító jogi kultúrák? LVI Jogtudományi Közlöny*, 2001. október. 411.

³⁶ T. S. ELIOT: *A kultúra meghatározása*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 9.

séges értelmezése útján – akár a jogösszehasonlítás paradigmájának radikális átalkításához is elvezethet.

Ez az igényes és helyes célkitűzés azonban önmagában nem oszthatja el az új terminológia használatához kapcsolódó kételyeket. Ahogyan korábban számos kritika érte – éppen félreérthetősége miatt – magát az „összehasonlító jog” (droit comparé, comparative law) fogalmát, úgy e kritikák jó része az osztályozás alapjául választott új terminológia tekintetében is érvényes. Ez ugyanis alkalmas lehet egy olyan látszat keltésére, mintha léteznék – a különféle fajokhoz, népcsoportokhoz, nemzetekhez vagy területekhez kötődő kultúrák és tradíciók mellett – ezeknek valamiféle „összehasonlító” változata is, holott nyilvánvaló, hogy itt valójában – akárcsak az ún. összehasonlító jog esetében – egy eljárásról vagy folyamatról, az összehasonlító módszernek a valamilyen közös ismérvük alapján összehasonlítható jelenségek bizonyos csoportjára kiterjedő alkalmazásáról van szó. Logikusan adódik tehát az a következtetés, hogy helyesebb volna – ahogyan azt a nagy angol komparatista, Gutteridge a droit comparé fogalmával kapcsolatban javasolta – az új szóhasználatot nem elfogadva, hanem elterjedtsége okán legfeljebb csak tudomásul véve – a továbbiakban nem „összehasonlító jog”-ról, hanem inkább jogösszehasonlításról, a jogrendszerek csoportosításának esetében pedig ennek analógiájára, jogi kultúrák vagy jogi tradíciók összehasonlításáról beszélni.³⁷

A terminológiai zavar azonban – mint más esetekben is – csak másodlagosnak tekinthető a lényegesen fontosabb tartalmi problémához képest, vagyis ahhoz, hogy a javasolt új megoldás valóban megfelelő kiindulási pontot jelent-e a jogok és jogrendszerek osztályozására.

Az újabb megközelítések és kritikák talán leginkább jellemző közös vonásának tekinthető egy olyan, multidiszciplinaritásra törekvő szemléletmód, amely a jogot – a globalizációs folyamatok különböző aspektusait tükrözve – immár nem izoláltan, társadalmi összefüggéseiből kiragadva szemléli, hanem nagyobb, átfogóbb keretek között, kultúrák, civilizációk vagy tradíciók részeként vagy összetevőjeként értelmezi, ami természetesen más tudományok (pl. történettudomány, szociológia, etnológia, pszichológia, stb.) eredményeinek hasznosítását vagy legalábbis figyelembevételét is igényli. A jogösszehasonlítás mai helyzetét bíráló és abból kiutat kereső – és ezen belül a klasszifikáció régi-új problémájának újraértelmezését sürgető – kísérletek túlnyomó része is a jog fogalmának olyan kiterjesztése felé mutat, amely abban elsősorban a társadalmi és történeti aspektusok hangsúlyosabb jelentkezését, a jog társadalomban elfoglalt helyének és szerepének többoldalú vizsgálatát, a társadalom

³⁷ Megjegyzésre érdemes, hogy egy, az Egyesült Államokban megjelent és gyakran hivatkozott mű szerzői az általánosan elterjedt és „némileg kényelmetlen” elnevezéssel kapcsolatban arra hívják fel a figyelmet, hogy az amerikai komparatista jogászokat tömörítő egyesület (American Association for the Comparative Study of Law) – a jogösszehasonlításra mint egyfajta tevékenységre vagy eljárásra utaló német terminológiát (Rechtsvergleichung) követve – már nevében sem összehasonlító vagy összehasonlított jogra, hanem a jog összehasonlító tanulmányozására utal. Ld. M. A. GLENDON – M. W. GORDON – Ch. OSAKWE: *Comparative Legal Traditions: Text, Materials and Cases*. [American Case Book Series] St. Paul, Minn., West Publishing Co., 1985. 1.

alrendszeri között érvényesülő kölcsönhatások tanulmányozását és mindehhez az ún. szociológiai-empirikus módszerek alkalmazását helyezi előtérbe.

A jognak – és ezzel az egész problémakörnek – e tágabb értelmezésével kapcsolatban talán nem fölösleges hangsúlyozni, hogy a „jogi” és a „szociológiai” megközelítés elkülönítése, sőt szembeállításuk korántsem új, hanem úgyszólván a modern jogösszehasonlítás megjelenése óta ismert és vitatott kérdése a szakirodalomnak. Már az előbbiek során említett párizsi összehasonlító jogi világkongresszuson az új tudományként fellépő „droit comparé” mibenlétével, tárgyával, módszereivel, történetével és egyetemi oktatásával foglalkozó elméleti szekció keretében külön referátum vizsgálta a jogösszehasonlítás és az ugyancsak önállósulásra törekvő tudomány, a szociológia egymáshoz való viszonyát,³⁸ majd a két tudományterület közötti elhatárolás szükségességét egy néhány évvel később megjelent, összegző igényű publikáció tudományelméleti és módszertani szempontból is alátámasztotta.³⁹ A 20. század utolsó negyedében az eddig e téren elért eredményeket azzal jellemezték,⁴⁰ hogy míg a jogszociológia több képviselője (így Ehrlich és mások) részéről is nagyon pozitív állásfoglalások születtek a jogtudománnyal kapcsolatban, addig a jogösszehasonlítás oldaláról ismételtelen kétségeket fogalmaztak meg a jogszociológia kutatási területe és módszerei tekintetében, és számos komparatista vélekedett – és vélekedik újabban is – úgy, hogy a két tudományterület elhatárolása érdekében nyomatékosan hangsúlyozni kell a jogösszehasonlításnak mint a jogtudomány önálló ágazatának alapvetően normatív jellegét. Aligha lehet kétséges, hogy egy ilyen alapállás éppen a jogösszehasonlító irodalomban a párizsi világkongresszus óta domináns szerepet játszó, de újabban éppen meghaladni kívánt leíró-pozitivisták megközelítések jellemzője, és ha nem is kizárja, de mindenesetre háttérbe szorítja a jognak az előbbiekben jelzett „társadalmiság”-át, arra az állítólagos veszélyre hivatkozva, hogy a droit comparé a civilizációk összehasonlításának tudományává alakul át.⁴¹

Ami most már a szociológiai szempontokat előtérbe állító új törekvések érvényesülését illeti, aligha tévedünk, ha megállapítjuk, hogy a „jogi kultúra” fogalmának osztályozási alapul választásához szükségesnek tűnő fogalmi tisztázódás – mint az egyik fő célkitűzés – eddig még nem valósult meg, illetve erre csak különböző, többé vagy kevésbé sikeresnek mondható kísérletek történtek. Éppen a fogalom összetett voltából vonható le az a következtetés, hogy vele kapcsolatban „a maga konkrétságában szinte semmi nem jelenik meg előttünk”, illetve abban „keverednek szubjektívnek (pl. szemlélet) és objektívnek (pl. vallási, tudományos és művészeti

³⁸ Ld. Tarde referátumát az első nemzetközi összehasonlító jogi kongresszuson. In: *Congres international de droit comparé. Tenu a Paris du 31 juillet au 4 aout 1900. Proces-verbaux des séances et documents. Tome premier.* Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1905. 437.

³⁹ P. LEPAULLE: The Function of Comparative Law. With a critique of sociological jurisprudence. *XXXV Harvard Law Review* (1921/22) 838.

⁴⁰ U. DROBNIG – M. REHBINDER: *Rechtssoziologie und Rechtsvergleichung.* Berlin, Duncker und Humblot, 1977. 7.

⁴¹ Ld. R. RODIERE: *Introduction au droit comparé.* Paris, Dalloz, 1979. 28.

alkotások) nevezhető elemek”.⁴² Ez – logikusan – magának a kultúra fogalmának összetett voltával magyarázható, amelynek egyértelmű tisztázása még ugyancsak nem történt meg.⁴³ Ha abból a nagyon általános megközelítésből indulunk ki, hogy az emberi kultúra gondolkodási mód és stílus, valamint ezt intézményesen tükröző társadalmi gyakorlat, úgy az eddigi kísérletek egyfajta összegezeként értékelhető a szóhasználat ama két fő változata, amelyek egyike a kultúra fogalmát annak egyetlen összetevőjére vagy megjelenési formájára (zene, művészet, irodalom, stb.) szűkíti le, míg a másik azt „érzelmi serkentőként vagy csillapítószer gyanánt” használja, tehát érzelmi alapon megválasztott értékelő tartalommal látja el. Ezen az alapvető elhatároláson belül a teljesség igénye nélkül említhetők az olyan, átfogó jellegű további értelmezések is, amelyek szerint a kultúra mindazt jelenti, amit az emberi társadalom fizikai és szellemi munkájával létrehozott, jelenti – egy nép műveltségének és művelődésének kifejeződése mellett – az emberiség anyagi és szellemi fejlődése során kialakult értékek összességét, olyan tényezőt, amely az egyén és a közösség öntudatát, identitástudatát, történetileg kialakult anyagi és szellemi valósága realizálásának módját meghatározza, jelenti azoknak az eszközöknek összességét, amelyekkel az ember a maga sokrétű szellemi és fizikai adottságait kibontakoztatja, amelyeknek segítségével uralma alá igyekszik vonni a természetet. Más, inkább a cél gondolatát s ennek kapcsán a kultúra érték-vonatkozásait hangsúlyozó megközelítések szerint a kultúra emberibbé teszi a közösségi életet, amennyiben az idők folyamán kialakult produktumaiban kifejezi, megőrzi és továbbadja a megszerzett tapasztalatokat és szellemi törekvéseket, hogy azok az egész emberiség javára és előrehaladására szolgáljanak, és ezzel az emberi közösség egységét és rendjét biztosító tényezőnek tekinthető egy meghatározott értékrend és arra alapuló világnézet szolgáltatásban. Mindezek alapján kirajzolódhat egy olyan kritérium-csoport is, amely a kultúra lét-rejöttének feltételeit az organikus (vagyis egy növekedésre képes és az átörököltetőséget biztosító) struktúrában, a földrajzi tényezőkhöz kötődő (regionális) jellegben, végül valamilyen (pl. vallási) doktrína egyetemességében jelöli meg.⁴⁴

Ami most már a kultúra átfogó keretében a jogi kultúra meghatározását, illetve ennek alapján valamilyen fogalmi körülhatárolását illeti, ezzel kapcsolatban ugyancsak nehéz volna valamilyen, paradigmának tekinthető álláspontot beszélni. A kultúra összetett fogalmának a „jogi” jelzővel kifejezni próbált – és e szűkebb értelemben a jogrendszerek osztályozásának alapjául választott – területét vagy szintjét ugyanis eddig csak megközelítőleg sikerült értelmezni, bár e téren is születtek igényes kezdeményezések.⁴⁵ Így a jogi kultúra fogalmát egyes vélekedések szerint

⁴² SZMODIS J.: *Kultúra és sors*. Miskolc, Bíbor, 2007. 73.

⁴³ Ld. R.COTTERRELL: *Comparative Law and Legal Culture*. In: REIMANN–ZIMMERMANN (2006) i. m. 709.

⁴⁴ Ld. erről részletesen ELIOT i. m. A magyar szakirodalomban megjelent jogfilozófiai ihletésű gondolatmenet ugyanakkor érdekesen utal arra, hogy a kultúra jelszavával végzett összehasonlítás lényegében különbségtételt jelent, amennyiben nem az összehasonlítást, hanem az összehasonlíthatatlanságot hangsúlyozza. KARÁCSONY A.: *A jog mint kulturális jelenség*. In: <http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony11.html>.

⁴⁵ Ld. erről PÉTERI Z.: *A jogi kultúrák összehasonlításának előtörténetéhez. Állam- és Jogtudomány*, 2007/4. 509.

először használó Friedman amerikai jogszociológus értelmezésében e fogalom mind-annak összegzésére szolgál, amit az emberek a jogról, a jogászokról és a jogi rendről gondolnak, vagyis eszmék, vélekedések, elvárások és az ezekre visszavezethető magatartások összességét.⁴⁶ Lényegében e felfogást tükrözi az a törekvés is, amely az emberi kultúra – mint gondolkodási mód és stílus, valamint ezt intézményesen kifejező társadalmi gyakorlat – történetében megjelenő jogi berendezkedéseket egy olyan átfogó szemléleti keretben kívánja jellemezni és egymástól megkülönböztetni, amely „a problémaérzékenységtől a nevesítésig, a fogalmi rendezéstől a művelési készségig, az előfeltevéstől a végső eszményig” terjed, így szükségszerűen interdiszciplináris – jogantropológiai, egyetemes jogtörténeti, összehasonlító jogi és szociológiai – ismereteket igényel és hasznosít, egy elsődlegesen jogdogmatikai-jogtani és jogi módszertani eredményekre építő általános jogelméleti megközelítésben.⁴⁷ Mint ilyen, az emberi együttélés során felmerülő és rendezés után kiáltó helyzeteket „paradigmatikus preconcepció és előzetesen kimunkált fogalmak kényszerzubbonya (taxonómiája) nélkül” kívánja értelmezni, és eleve elismeri a különböző megoldási lehetőségek létjogosultságát. Egy ilyen alapállás veszélye abban áll, hogy belőle minden kultúra – és ezen belül a jogi kultúra – sajátos voltára és egyediségének hangsúlyozására vonatkozó következtetés is levonható, ami végeredményben egybeesik a minden osztályozást elutasító, az előbbiekben már hivatkozott törekvésekkel.

Az ilyen, lényegében alapvetően szociológiailag orientált új megközelítésekben a hangsúly esetenként a jognak a társadalmi zavarok leküzdésében és a kultúra alapvető értékeinek védelmében játszott szerepe kerül előtérbe, mások e szerep technikai eszköztárát emelik ki, ismét mások ezzel kapcsolatban különösen a kitűzött céloknak a média segítségével történő megvalósítását hangsúlyozzák. Ennek megfelelően jelentkezik a jogi kultúra értelmezésében a leíró (deskriptív), illetve az előíró (preskriptív) jelleg megkülönböztetése, sőt e felismerés alapján a jogi kultúra fogalom helyett a jogi tudatosság (legal consciousness) használata is. A jogi kultúra fogalmi körülhatárolásához jelent közelítést a magyar szakirodalomban a kultúra egyes szintjeinek (szemléletmód, emberi cselekvések, objektivációk, komplex elvont fogalmak, a kultúráról való vélekedések) megkülönböztetése is, amelynek alapján annak dinamikus jellege feltehetően jobban megragadható. Egy ilyen megközelítés eredménye lehet a jogi kultúrában egy központi jelentőségűnek ítélt szint (pl. az egyes jogi kultúrák válaszadási képességét kifejező gondolkodási mód kiemelése) és annak az osztályozás kiinduló pontjául választása is.

Ehhez képest talán még kevésbé tűnik megalapozottnak a jogi tradíció amerikai eredetű és főként amerikai jogászok által használt fogalmának osztályozási alapként történő szerepeltetése, mert e téren a szakirodalom eddig inkább csak túlságosan általános megközelítéseket produkált. Így például megállapították, hogy ez a fogalom olyan dinamikus jelenségre utal, amely ma is élő erőként, a fejlődés mozgatóerejeként értelmezhető, és mint ilyen, az önazonosság meghatározásának és megőrzésének

⁴⁶ L. FRIEDMAN: *The Legal System: A Social Science Perspective*. New York, Russell Sage, 1975.

⁴⁷ VARGA (2001) i. m. 45.

eszközéül szolgál,⁴⁸ vagy a kultúra történetiségéből kiindulva⁴⁹ a közös szellemi ősök és hagyományok felidézésével olyan nemzeti jogrendszereket fog össze, amelyek közös jogi örökséget hordoznak.⁵⁰ Használata talán annyiban jelenthet előrelépést, hogy jobban érzékelteti a jog történetiségét, a hagyományoknak a mindenkori jogra gyakorolt hatását és ennyiben – akárcsak a jogi kultúra fogalma – a jogrendszerek esetében „kevésbé technikai jellegű” kiindulási pontot képezhet az osztályozás számára.⁵¹

Az itt csupán röviden és érintőlegesen jelzett kritikák és javaslatok ugyanakkor elkerülhetetlenül a „dējá vu” érzését keltik az olvasóban. A jog társadalmi és történeti összefüggéseinek figyelembevétele ugyanis – amint arra az előzőek során már utaltunk – korántsem csak a hagyományos megközelítések kritikusaiknak és az új törekvések szószólóinak kezdeményezésére, hanem már jóval korábban is megjelent a jogösszehasonlítás irodalmában, sőt ezen belül a klasszifikációs kísérletekben is. Hogy csak az új kritikusok által ismételtelen felidézett – és nem egyszer méltatlanul bírált – ún. alpműveket említsük, elegendőnek tűnik például arra emlékeztetni, hogy a jogrendszerek osztályozásánál a jog ún. „technikai” aspektusaival szemben az „ideológiai”-nak nevezett – és e gyűjtőfogalommal a jog gazdasági, politikai, történeti, kulturális, stb. összefüggéseire utaló – tényezők elsőbbségét a nagy francia komparatista, René David már jó fél évszázaddal ezelőtt hangsúlyozta,⁵² és nagy súllyal szerepelnek a társadalmi-történeti vonatkozások Zweigert és Kötz sokat idézett alpművében a jogrendszerek „stílusjegyei” között is.⁵³ Ebbe a körbe sorolható az Arminjon, Nolde és Wolff ugyancsak alpműnek tekinthető nagy összegezésében ajánlott – és Zweigert által éppenséggel a leginkább előremutató osztályozási modellnek nyilvánított – klasszifikáció is,⁵⁴ magát a „jogi kultúrák” terminus technicust pedig már 1945-ben alkalmazták a jogrendszerek osztályozása során.⁵⁵ Arra is érdemes utalni, hogy a jognak a párizsi összehasonlító jogi kongresszus vitáiban még központi szerepet játszó – és azóta is kísértő – normativista-tételesjogi megközelítése a II. világháború után, éppen az ún. szocialista jog befolyási övezetének nagyarányú kiterjedése következtében fokozatosan háttérbe szorult a nemzetközi komparatistikában, nem utolsó sorban annak a felismerésnek a hatására, hogy az előbb a kelet-közép-európai régióban, majd más kontinenseken is megjelenő új, forradalmi jogrendszereket éppenséggel nem „jogtechnikai” összetevőik, hanem

⁴⁸ P. H. GLENN: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity*. Oxford, Oxford University Press, 2000. 17.

⁴⁹ GLENDON–GORDON–OSAKWE i. m. 14.

⁵⁰ H. BERMAN: *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge/Mass. Harvard University Press, 1983.

⁵¹ LEGEAIS (2004) i. m. 2.

⁵² DAVID (1950) i. m. 217.

⁵³ ZWIEGERT–KÖTZ (1971) i. m. 67.

⁵⁴ P. ARMINJON – B. NOLDE – M. WOLFF: *Traité de droit comparé I–III*. Paris, 1950.

⁵⁵ SCHNITZER (1945) i. m. 134. Rheinstein arra utal, hogy G. Radbruch, a kiváló német büntetőjogász és jogfilozófus a „jogi kultúra” terminus technicus-t már jóval korábban is alkalmazta egyetemi előadásai során. Ld. RHEINSTEIN (1974) i. m. 77.

marxista-leninista ideológiai determináltságuk alapján lehet a „hagyományos” jog-rendszerektől megkülönböztetni, illetve azokkal szembeállítani.⁵⁶

Az elmondottak összegezeként megállapítható, hogy a „jogi kultúra” és a „jogi tradíció” fogalmak használata a „statikus”-nak és „merev”-nek bélyegzett hagyományos elnevezések (jogcsalád vagy jogkör) helyett a jog összetettségére és sokoldalúságára kívánja irányítani a figyelmet, amivel maradéktalanul egyet is érthetünk. A problémát e tekintetben az jelenti, hogy ez az önmagában helyeselhető célkitűzés az új fogalmak jelentéstartalmának pontos körülhatárolását előfeltételezi, ami – úgy tűnik – egyelőre még várat magára. Ilyen körülmények között legalábbis nehéz belátni, hogy miért volna szükség a hagyományos terminológiának egy olyan újjal történő felváltására, amely – legalábbis egyelőre – még nélkülözi a megkívánható egzsaktságot.

5.

Az mostanra már mindenki számára világossá válhatott, hogy napjainkban világtörténelmi jelentőségű változásoknak, átrendeződéseknek és súlypont-eltolódásoknak vagyunk tanúi és átélői, bár gyakran inkább csak áldozatait, mintsem döntő befolyásolói vagy alakítói. E változások jogunk jövőbeli alakulását is befolyásolják, és főleg a távol-keleti országok szinte minden területen megnyilvánuló új, növekvő szerepvállalásával kapcsolatban földcsuszamlásszerű átalakulások képét vetítik előre a jog és a jogtudomány területén is. Anélkül, hogy az ebből eredő problémák és nehézségek tárgyalására vagy akárcsak érintőleges felsorolására vállalkoznánk, vagy az ezekkel összefüggő – gyakran próféciászerű – előrejelzéseket értékelni próbálnánk, annyit talán – gondolatmenetünk egyfajta lezárásaként – megállapíthatunk, hogy földközi-tengeri kultúránknak és civilizációnknak főleg a római–germán hagyományokból építkező tartóoszlopai újabb és újabb külső, ugyancsak sok évszázados – esetenként több évezredes – múltban gyökerező jogi kultúrák hatásainak vannak kitéve. Nemcsak az európai „kontinentális”, tehát főleg a római–germán hagyományokból táplálkozó országok – köztük Magyarország – jogának kell az EU-csatlakozás következményeként az angolszász common law oldaláról érkező hatásokkal számolnia és az ebből eredő kihívásokra választ keresnie és találnia, hanem most már együttesen, „nyugati jog”-ként kell szembesülniük mind a távol-keleti jog és jogi gondolkodás, mind a vallási jogok, különösen az iszlám terjeszkedésével. Ez nyilvánvalóan a jogélet minden területén új feladatokat állít az érintettek elé, és a most kialakulóban lévő új megoldások hosszú távon fogják meghatározni a következő generációk életét. Nem mindegy tehát, hogy mit fog hozni a jog világában is esedékes átalakulás, hogyan sikerül – lehetőleg minél kisebb zökkenőkkel – beilleszteni a „nyugati jog” fenn tartható és megőrizhető összetevőit az új kihívások által formált átfogó keretek közé.

Mindenképpen indokolt, sőt szükséges tehát ismételten átgondolni a spengleri prófécia jegyében lehanyatlásként jellemzett folyamatok – és az ezeket átélő jogi kultúránk – összetevőit és történeti tradícióit, valamint a közülük legalább a legjellemzőbbek

⁵⁶ J. N. HAZARD: *Communists and Their Law*. Chicago, 1971.

és legfontosabbak megőrzésének, pontosabban: hegeli értelemben vett megváltoztatva megőrzésének lehetőségeit és módjait fontolóra venni. Ez a számvetés a jogösszehasonlítás „hagyományos”, már nem egyeduralkodó, de az elemzők szerint még ma is számottevő befolyással rendelkező paradigmájának egyik fő összetevőjét, a jogrendszereknek jogcsaládokba vagy jogkörökbe történő besorolását is szükség-szerűen érinti. A klasszifikáció összetevői, vagyis a számos társadalmi, történeti, gazdasági, politikai, jogi és egyéb tényező („stílusjegyek”) együttes hatásának figyelembevételével elkülönített jogcsaládok vagy jogkörök – ezek egyike lehet az ún. „nyugati jog” is – megítélésünk szerint egy olyan, bár korántsem minden részletre kiterjedő terminológiai keretet szolgáltatnak, amely az újítók által igényelt, sokoldalúan összetett megközelítést is lehetővé téve, felismert tökéletlenségei ellenére is, a jogrendszerek csoportosításánál – legalább átmenetileg – továbbra is elfogadható, és hozzájárulhat ahhoz, hogy a jogösszehasonlítás megújuló tudománya – egy találó hasonlatot felidézve – ne csupán a Tegnapi hobby-ja, hanem a Holnap tudománya is legyen.⁵⁷

⁵⁷ LORD GOFF: The Future of the Common Law. *International and Comparative Law Quarterly*, 46, (1997) 745.

